॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अच्सन्धौ प्रकृतिभावः (२)

पुनरावर्तनम्

- प्रकृतिभावः
- प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्
- इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च
- ऋत्यकः

- प्लुतः
- वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः
- प्रत्यभिवादेऽशूद्रे
- स्त्रियां न
- भूराजन्यविशां वेति वक्तव्यम्

९५. दूराद्धूते च (८.२.८४)

- पदत्रयम् । दूरात्, हूते, च ।
- 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इति अधिक्रियते ।
- दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् ।
- सक्तून् पिब देवदत्त(३) ।

९६. हैहेप्रयोगे हैहयोः (८.२.८५)

- पदद्वयम् ।
- दूराद्धूते इत्यनुवर्तते । 'प्लुतः', 'उदात्तः' इति च ।
- एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् ।
- है(३) राम ।
- राम हे (३) ।

९७. गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् (८.२.८६)

ꕥ षट् पदानि । गुरोः, अनृतः, अनन्त्यस्य, अपि, एकैकस्य, प्राचाम् ।

ꕥ ’दूराद्धूते’ इति, ’प्लुतः’ इति च अनुवर्तते ।

ꕥ दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्य अनन्त्यस्यापि गुरोः वा प्लुतः स्यात् ।

१) गुरुवर्णः

२) अनन्त्यः

३) ऋकारभिन्नः

देवदत्त

द् ए व् अ द् अ त् त् अ

दीर्घं च ह्रस्वं लघु संयोगे गुरु अन्त्यः

एहि दे(३)वदत्त (गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्)

एहि देवद(३)त्त (गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्)

एहि देवदत्त (३) (दूराद्धूते च)

- गुरोः किम् ? वकारात्परस्य अकारस्य मा भूत् ।

- अनृतः किम्? कृष्ण (३) – दूराद्धूते च इति टेरेव प्लुतः ।

- एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।
- दे(३)वद(३)त्त(३) इति न भवति ।

- इह 'प्राचाम्' इति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतः विकल्प्यते ।

९८. अप्लुतवदुपस्थिते (६.१.१२९)

- पदद्वयम् । अप्लुतवद्, उपस्थिते ।
- उपस्थितः अनार्षः (=अवैदिकः) इतिशब्दः ।
- तस्मिन् परे प्लुतः अप्लुतवद्भवति ।
- प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति ।
- सुश्लोक(३) इति = सुश्लोकेति (आद्गुणः)

वत् किम्?

अप्लुतः इत्युक्ते अप्लुत एव विधीयेत, प्लुतश्च निषिध्येत ।

तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् ।

अग्नी (३) इति ।

९९. इ(३) चाक्रवर्मणस्य (६.१.१३०)

- पदद्वयम् ।
- अप्लुतवदुपस्थिते इत्यतः 'अप्लुतवद्' इति, 'इको यणचि' इत्यतः 'अचि' इति च अनुवर्तते ।
- इ(३)कारः प्लुतः अचि परे अप्लुतवद्वा स्यात् ।
- चिनु हि(३) + इति = चिनुहीति ।
- चिनु हि(३) + इदम् = चिनुहीदम् ।
- उभयत्र विभाषेयम् ।

१००. ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् (१.१.११)

- पदत्रयम् । ईद्-ऊद्-एद्, द्विवचनं, प्रगृह्यम् ।
- ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ।
- हरी एतौ ।
- विष्णू इमौ ।
- गङ्गे अमू ।
- पचेते इमौ ।

- ’मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम’ (महाभारतम्)
- मणी + इव – कथं सन्धिः?
- ’मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम’ इत्यत्र तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ।
- मणी व+उष्ट्रस्य / मणी वा+उष्ट्रस्य ।

१०१. अदसो मात् (१.१.१२)

- पदद्वयम् । अदसः, मात् ।
- 'ईदूद्' इति, 'प्रगृह्यम्' इति च अनुवर्तते ।
- अस्मात् परौ ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ।
- अमी ईशाः ।
- रामकृष्णावमू आसाते ।

- मात् किम्? अमुकेऽत्र ।
- अदस् + अकच् ('अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' – ५.३.७१)
- अदकस् + जस्
- अमुके
- असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ।

१०२. शे (१.१.१३)

- एकमेव पदम् । 'प्रगृह्यम्' इति अनुवर्तते ।
- अयं प्रगृह्यः स्यात् । 'शे' इत्यादेशः वेदेष्वेव दृश्यते ।
- अस्मे इन्द्राबृहस्पती ।
- अस्मद् + भ्यस् (चतुर्थी बहुवचनम्)
- अस्मद् शे ('सुपां सु-लुक्-पूर्वसवर्ण-आत्-शे-या-डा-ड्या-या-जा-लः' ७.१.३९)
- अस्मद् ए ('लशक्वतद्धिते', तस्य लोपः)
- अस्म् ए ('शेषे लोपः' इति टेः लोपः)
- अस्मे

१०३. निपात एकाजनाङ् (१.१.१३)

- पदत्रयम् । निपातः, एकाज्, अनाङ् ।
- 'प्रगृह्यम्' इति अनुवर्तते ।
- एकोऽज् निपातः आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् ।
- इ विस्मये । इ इन्द्रः ।
- उ वितर्के । उ उमेशः ।

’आ’ इत्ययं निपातः द्विविधः – अङित् (आ), ङित् (आङ्) ।

अनाङ् इत्युक्तेः अङित् आकारः प्रगृह्य एव ।

आ एवं नु मन्यसे ।

आ एवं किल तत् ।

ङित् तु न प्रगृह्यः ।

ईषदुष्णम् ओष्णम् ।

आ(ङ्) + उष्णम् = ओष्णम् ।

'वाक्यस्मरणयोरङित्' । अन्यत्र ङित् इति विवेकः ।

- ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
- एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ।

- ईषदर्थे – ईषदुष्णम् आ+उष्णम् = ओष्णम् ।
- क्रियायोगे – आ+अगच्छत् = आगच्छत् ।
- मर्यादा / अभिविधिः – अन्तपर्यन्तम् आ+अन्तम् = आन्तम्

- वाक्यम् – आ एवं नु मन्यसे ।
- स्मरणम् – आ एवं किल तत् ।

१०४. ओत् (१.१.१५)

- एकमेव पदम् ।
- 'प्रगृह्यम्' इति अनुवर्तते ।
- ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् ।
- अहो ईशाः ।